

'ER LIGT IETS POSITIEFS IN'

BONHOEFFER IN DE GEVANGENIS

door Frits de Lange *

'De formaliteiten voor de opname worden correct afgehandeld. De eerste nacht werd ik opgesloten in een cel voor pas aangekomenen; de dekens op de brits stonken zo beestachtig, dat ik me er ondanks de kou onmogelijk mee kon toedekken. De volgende morgen werd er een stuk brood in mijn cel gegooid, ik moest het van de vloer oprapen. (.) Toen ik met andere nieuwelingen moest aantreden, werden we door een bewaker aangesproken met schooters, enz. enz.'

De eerste regels uit het verslag dat Dietrich Bonhoeffer maakte naar aanleiding van zijn arrestatie, op 5 april 1943. De predikant en theoloog Bonhoeffer werd op die dag door de nazi's van huis gehaald en overgebracht naar de militaire strafgevangenis te Berlijn. Hij dacht en hoopte voor even, maar hij zou er bijna twee jaar blijven, tot op het laatst onzeker over zijn lot. Tenslotte zou hij, in de chaos vlak voor de bevrijding, op persoonlijk bevel van de Führer worden geëxecuteerd. Op 9 april 1945 werd hij, 39 jaar oud, in het concentratiekamp Flossenbürg opgehangen.

Bonhoeffer was actief geweest in het verzet tegen Hitler. Eerst als kerkleider en predikant, in de Belijdende Kerk. Later ook als burger, toen hij samen met veel van zijn familieleden betrokken raakte in de voorbereiding van een moordaanslag op Hitler. (Die uiteindelijk 20 juli 1944 zou plaatsvinden, maar mislukte.)

Dietrich Bonhoeffer was geen gewone gevangene. Vanwege zijn afkomst al niet. Hij stamde uit een gegoed professorenmilieu. Zijn vader was psychiater en kende de gevangenis alleen uit de tijd dat hij er onderzoek deed naar de oorzaken van crimineel gedrag. Tot de familie behoorden ook juristen en rechters; mensen die altijd anderen tot de cel veroordeelden - dat zijzelf ooit veroordeeld zouden worden was eenvoudig ondenkbaar. En Bonhoeffer was van huis uit gewend dat anderen hem gehoorzaamden; dat hij zelf bevelen op zou moeten volgen, lag niet in zijn aard. Hij was niet voor de gevangenis in de wieg gelegd, en leek er evenmin op gebouwd. 'Papa, jij hebt zolang onder gevangenen gewerkt ... De zogenaamde gevangenispsychose ken ik nog niet uit persoonlijke ervaring; ik kan me zo ongeveer voorstellen, in welke richting ik het zoeken moet,' schrijft hij op 26 juni 1943, zo'n drie maanden na zijn arrestatie aan zijn vader. Onbevangen, maar ook met gevoel voor understatement. Het zouden tenslotte zo'n 22 maanden worden.

Hoe hield hij zich staande? Een cel van twee bij twee, ondraaglijke stank, lawaai van ketens en deuren en geschreeuw van ter dood veroordeelden die uit hun cel worden gehaald, onzekerheid en angst voor marteling, voor doorslaan tijdens de verhoren, voor verraad. En toch maakt Bonhoeffer op omstanders een zekere, evenwichtige indruk. Een man uit één stuk. Ook al spookt en stormt het vaak binnen in hem, speelt hij zelfs af en toe met de gedachte aan zelfmoord en voelt hij zich vaak moe, leeg en bang, toch - zo lezen we - 'zeggen ze me vaak: je treedt uit je cel rustig, blij en zeker, als een burchtheer uit je cel.'

Woorden uit het gedicht *Wie ben ik?* dat hij in de gevangenis schreef. We komen ze tegen in het boek *Verzet en Overgave* (Ten Have, Baarn), de bundel met brieven die Bonhoeffer vanuit zijn cel schreef. Hij is er, na de oorlog, wereldberoemd mee geworden, toen zijn vriend en leerling Eberhard Bethge besloot ze uit te geven. Niet zozeer omdat ze het *document humanum* vormden van een moedig man, maar omdat er zoveel creatieve en verfrissende theologie in staat, over een niet-religieuze interpretatie van de bijbel bijvoorbeeld en over een mondige wereld. Hoe heeft hij onder die omstandigheden zijn hoofd daarop kunnen zetten, vraag je je af, als je deze brieven op je in laat werken. Ze zijn nu ongekuisd uitgegeven, en ook alle persoonlijke wederwaardigheden over de gevangenschap die Bethge er indertijd uit heeft gelaten, staan er nu in. Hoe kan iemand in zo'n situatie overeind blijven, schijnbaar ongebroken, sterker nog: creatief als nooit te voren? Bonhoeffer liep nooit met zijn innerlijk te koop, en veel van wat hij te verduren heeft gehad heeft hij niet op willen schrijven. 'Je moet maar geloven dat het me goed gaat', schreef hij aan zijn bejaarde en bezorgde ouders. Maar wie de brieven nu goed leest, krijgt toch een idee van de overlevingsstrategie die hij heeft gevolgd.

Op 18 december 1943, na een half jaar gevangenschap, schrijft hij: 'Het eerste gevolg van een dergelijke periode is, dat je slordig wordt in de routinebezigheden van iedere dag, er komt een zekere wanorde in je leven. Soms had ik de neiging 's morgens niet gewoon om zes uur op te staan maar langer te slapen - dat had trouwens best gekund. Tot nu toe heb ik me nog steeds kunnen dwingen het niet te doen; ik zag duidelijk dat dit de eerste stap naar de capitulatie zou zijn, waarschijnlijk gevolgd door andere van erger aard. De zuiver lichamelijke discipline (ochtendgymnastiek, wassen met koud water) is een steun voor de innerlijke beheersing.' Bonhoeffer probeert orde en structuur in zijn leven te leggen; niet die van het vijandelijke gevangenisregime (appèl, eten, licht uit etc.), die van hemzelf. Zo blijft hij in zekere zin toch nog baas over zijn eigen leven, een 'vrij' man. Hij beschrijft zijn dagindeling, in een brief van 13 oktober 1943: 's Morgens na het ontbijt, dus ongeveer om zeven uur, doe ik theologie, dan schrijf ik tot de middag, na de middag lees ik, dan een hoofdstuk uit de wereldgeschiedenis van Delbrück, wat Engelse grammatica - daar valt nog heel wat aan te doen - en ten slotte, afhankelijk van mijn stemming lees of schrijf ik weer.' Een ijzeren dagritme met zoveel mogelijk variatie houdt

hem op de been. Bonhoeffer schrijft, maar ook daar brengt hij naar vermogen afwisseling in: hij schrijft gedichten, brieven, romans en toneelstukken. Ook in zijn lectuur probeert hij zo veelzijdig mogelijk te zijn en zo min mogelijk de demon van de verveling en onverschilligheid een kans te geven.

De gevangenschap ervoer Bonhoeffer als een ingrijpende breuk in zijn bestaan, een aanslag op zijn identiteit. Wie was hij? De professorenzoon, de predikant, de geliefde, de vriend, de leermeester - hij was het allemaal geweest, maar hij was nu wreed van al deze rollen, van deze 'identiteiten' afgesneden. In de cel was hij alleen nog maar de gevangene. Het was alsof hem zo niet alleen de toekomst was afgenomen, maar ook het verleden was ontzegd. In dromen en nachtmerries spookte het verleden door zijn hoofd, zonder dat hij er nog greep op had. Het leek alsof het niet meer bij hem hoorde. Bonhoeffer probeert dan opnieuw de lijn met z'n verleden te herstellen. Hij schrijft een roman en een toneelstuk, een geromantiseerde weergave van zijn eigen jeugd, opvoeding en milieu. Literair en artistiek gezien niet iets geweldigs. Maar het werkt wel: Bonhoeffer geeft zo *vorm* aan zijn verleden, herstelt weer de band met wie hij was, geeft zichzelf weer de wortels waar hij van is afgesneden.

Een belangrijke rol speelt ook zijn geloof. Ook dat helpt hem structuur aan zijn gevangenisleven te geven. Hij bidt en leest veel uit de bijbel, en is daar met zijn innerlijk volop bij betrokken. Hoop en wanhoop, geloof en twijfel wisselen zijn gemoed af. Maar het is opvallend hoe *uiterlijk* Bonhoeffer zijn religie in de gevangenis maakt en beleeft. Het geloof speelt een heel zichtbare en uitwendige rol als overlevingsritueel. Bonhoeffer begint en eindigt de dag bijvoorbeeld met het slaan van een kruis. 'Er ligt daarin iets objectiefs, waar men hier in het bijzonder naar verlangt.' (brief van 21.11.43) Ook de bijbel wordt niet in het wilde weg gelezen en overdacht, maar keurig geordend volgens de 'Lösungen' van de Herrnhutters: elke dag een ander vers uit de bijbel centraal, naar een voorgeschreven leesrooster. Op zondagen is er in de gevangenis geen kerkdienst, maar ook dan houdt Bonhoeffer soms een dienst in z'n eentje, waarbij hij de liturgie nauwgezet volgt. Van bijzondere betekenis zijn voor hem ook de liederen van Paul Gerhardt. Hij leert ze uit het hoofd en zingt de melodieën en piëtistische teksten in stilte, zodat ze hem in al het dagelijkse doen en laten als een soort mantra begeleiden. Niet alleen het dagritme wordt door het geloofsritueel in structuur gebracht, ook de weken, maanden en jaargetijden krijgen een objectieve vorm. 'Tijd' was voor Bonhoeffer vooral de tijd van wachten: op het proces, op verhoren, op vrijlating, op de aanslag op Hitler. Om opgewassen te zijn tegen de spanning, het ongeduld, de onzekerheid turft hij niet de dagen van de kalender, maar probeert hij te leven volgens het kerkelijk jaar. Zo wordt de dag meer dan een streepje op de muur en krijgt hij een afzonderlijke kleur en betekenis. Het kerkelijk jaar begint met advent, en maakt via kerst, pasen, hemelvaart en pinksteren de kring rond. Er gaat bijna geen brief voorbij of Bonhoeffer komt wel over het kerkelijk feest uit deze cirkel dat

ophanden is of net is geweest te spreken. De spiraal van de kerkelijk feesten biedt Bonhoeffer een gevuld houvast tegen de lege tredmolen van de kalender in. 'Mocht ik met Kerstmis nog zitten, maak je dan geen zorgen. Het maakt me niet bang. Kerstmis kun je als christen ook in de gevangenis vieren, in ieder geval beter dan familiefeesten.' ... 'Een gevangenis is overigens heel goed te vergelijken met de adventssituatie; je wacht, je hoopt, je doet dit en dat - eigenlijk allemaal onbetrouwbare dingen - de deur is gesloten en kan alleen *van buitenaf* worden opengedaan,' schrijft hij op 20 en 21 november 1943.

Dat Bonhoeffer's cel uiteindelijk alleen geopend zou worden voor de voltrekking van zijn doodvonnis is een wrange gedachte.

* **Prof. Dr. F. de Lange** (1955) is hoogleraar ethiek aan de Theologische Universiteit van Kampen.